

ŞAM EMEVÎ CAMİİ VE 17. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE NESR KUBBESİ ALTINDA HADİS HALKALARI

THE Umayyad MOSQUE AND HADİTH CIRCLES UNDER THE NASR DOME FROM THE 17TH CENTURY TO THE PRESENT

Geliş Tarihi: 15.12.2022 Kabul Tarihi: 09.03.2023

✉ **ABDULLAH ÇELİK**

DR. ÖĞR. ÜYESİ

BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0002-2669-3082

abdullahcelik@ibu.edu.tr

ÖZ

İslâm evrensel bir din olarak mensuplarının daima birlik ve beraberlik şuuruyla yaşamalarını teşvik etmiştir. Müslümanların birliği için merkez konumunda olan camiler, Hz. Peygamber'den günümüze değin çeşitli işlevler görerek İslâm medeniyetinin temelini oluşturmuştur. Camilerin eğitimdeki bu konumu Emevîler ve Abbâsîler döneminde de devam etmiştir. Emevîler döneminde kiliseden camiye çevrilmiş olan Emevî Camii, sosyal, siyasî, ilmî ve manevî yönüyle, çeşitli ilimlerdeki ders halkalarına ev sahipliği yapmıştır. Bu yönüyle Emevî Camii, devrin en büyük ilim merkezleri arasında girmiştir. Emevî Camii içerisinde tarih boyunca birçok medrese kurulmuş ve büyük âlimler yetişmiştir. Nesr Kubbesi altındaki dersler cami içinde bir ders halkası olmasına rağmen diğer kurumsal medreseler gibi müstakil bir medrese olarak adlandırılmıştır. Burada ders vermek Şam'da en yüksek ilmî rütbe olarak kabul edilmiştir. Hadis derslerine rağbet gösterilmiş, burada ders veren hocalara müderrisü'l-kubbe unvanı verilmiştir. Bu çalışmada Emevî Camii'nde özellikle Nesr Kubbesi altında oluşturulan hadis halkaları ve bu halkalarda ders veren hadisçiler ve meziyetleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Cami, Emevî, Nesr, Kubbe.

ABSTRACT

Islam has always encouraged its followers to live with a sense of unity and solidarity as a universal religion. The mosques, which have been at the center of promoting the unity of Muslims, have played various roles in the Islamic civilization from the time of Prophet Muhammad to the present day, constituting the foundation of Islamic civilization. The educational role of mosques continued during the Umayyad and Abbasid periods. The Umayyad Mosque, which was converted from a church to a mosque during the Umayyad period, served as a host to various academic circles in social, political, scientific, and spiritual fields. In this respect, the Umayyad Mosque became one of the greatest centers of learning of its time. Many madrasas were established within the Umayyad Mosque, and many great scholars were trained there. Despite being a part of the mosque, the lessons held under the Qubbat al-Nasr were referred to as independent madrasas, like other institutional madrasas. Teaching here was considered the highest scholarly rank in Damascus. There was a great demand for hadith classes, and the instructors were given the title of "al-Mudarris al-Qubbah". This study will focus on the hadith circles established, particularly under the Qubbat al-Nasr of the Umayyad Mosque, and the hadith scholars who taught there and their virtues

Keywords: Hadith, Mosque, Umayyad, Nasr, Dome.

SUMMARY

The role of mosques in the social and intellectual life of Muslims is of significant importance. In the period that educational and social institutions were not established, these activities were carried out in central mosques. Mosques were also used as a center to teach religion to the newly converted Muslims. This position of mosques in the Islamic geography continued until the madrasas became institutionalized and widespread. But in the late periods, the mosque lesson rings continued to exist.

The Damascus region was one of the most favored places by the Companions in the early periods of Islam. The Umayyad Mosque in Damascus was used for many different services besides being a center of worship. This place was sometimes used as a court as well as a center where kadis made their first announcements to the public. In addition, the state treasury was located in the courtyard of the mosque. The mosque had an important position both politically and economically. The person who would become an imam in the Umayyad Mosque had to get approval from the administration. In this case, the primary persons in teaching were the imams of the mosque itself.

The scholarly circles in the Umayyad Mosque have had a significant impact on the development of intellectual, cultural, and social life. In the early periods, lessons were conducted in a question-and-answer format, while starting from the fourth century AH, they began to be conducted in a teacher-and-book-centered manner. There was a different scholarly circle under each column of the Umayyad Mosque. Since hadith was seen as the second most important knowledge after the Qur'an for the people of Damascus, the hadith lessons became widespread over time due to its influence. The calligraphy circles had an important place in hadith education in the Umayyad Mosque. Both knowledge seekers and wide masses participated in these circles. Famous hadith scholars who came to the city for pilgrimage could also organize hadith calligraphy circles in the Umayyad Mosque. In addition to their roles as madrasa teachers and other state duties, scholars in Damascus also carried out teaching duties in mosque circles. Some state officials and foundations provided financial support to teachers who taught in some of the mosque circles. Each scholarly circle of every scholar teaching in the Umayyad Mosque was

referred to as a madrasa. This also indicates that the concept of a madrasa was not only limited to institutional centers but was also used for the intellectual circles in mosques and chapels. While some of the scholarly circles in the Umayyad Mosque required specialization, others were open to the public and contained sermon and advice content.

When it comes to the Ottoman period, it is noteworthy that some families adopted the hadīth lessons in the Umayyad Mosque. These families were the Kattani, Kuzbari, Farfur, al-Qasimi, al-Attar and al-Sha'i. During the Ottoman period, hadīth lessons were held under the Nesr Dome in the center of the mosque. This dome has long been identified with the science of hadīth and the scholars who teach under it. The Nasr dome is located inside the Umayyad Mosque, the oldest and largest mosque in Damascus. Under this dome, the most reputable scholars of his time could give lectures. Teaching here was considered the highest scholarly rank in Damascus. Hadīth lessons were especially popular among the people and scholars, and the teachers who taught here were given the title of mudarris al-qubbah. The first lesson circle began with Muhammed al-Maydani, and subsequently, lesson circles continued until the present day. It is understood that, except for the lessons of certain hadith scholars such as Bakri al-Attar and Badr al-Din al-Hasani, other hadith lessons were delivered in the form of sermons and advice during lessons held at the Umayyad Mosque in the late Ottoman period. However, it is observed that these lessons made significant contributions to the preservation of the hadith culture in Damascus. In addition, it is noteworthy that there were teacher-student and family relationships among the hadith scholars who taught under the Qubbat al-Nasr. The reason for this lies in the fact that the lessons under the dome were organized by the state, and therefore, hadith scholars who were going to teach there were either recommended by their own teachers or appointed based on their family ties.

In today's Syria, despite the current regime's distance from religious education and ongoing internal conflicts, the continuation of the study circles in the Umayyad Mosque indicates the strength of this tradition. It is also worth noting that in recent times, the instructors teaching at the Umayyad Mosque have continued their lessons impartially, despite political disagreements.

GİRİŞ

Peygamber (s.a.s.) döneminden itibaren fethedilen beldelerde ilk yapılan iş genelde bir mescit inşa etmek olmuştur. Bu mescitler yeni Müslüman olan halka dini öğretmek için bir merkez olarak kullanılmıştır. Böylelikle mescitler eğitim için önemli mekânlara dönüşmüştür. Daha sonraki dönemlerde merkezî mescit ve camilerde ders veren âlimlere ayrı bir itibar gösterilmiştir. Bundan ötürüdür ki Mekke’de Mescid-i Harâm’da, Medine’deki Nebevî mescidinde, Şam’daki Emevî Camii’nde ve Bağdat’taki Mansûr Camii’nde ders vermek önemli bir rütbe olarak kabul edilmiştir. İslâm coğrafyasında camilerin bu konumu VI./XII. yüzyılda medreselerin kurumsallaşarak yaygınlaşmasına değin devam etmiştir. Fakat medreselerin yaygınlaştığı dönemlerde de bu önemli camilerde ders halkaları eksik olmamıştır.¹ Müslümanların sosyal ve ilmî hayatında Cami ve mescitlerin önemli bir yeri vardır. Medreselerin kurulmadığı dönemde eğitim faaliyetleri daha sonra Ulu Cami olarak da adlandırılacak merkezî camilerde yapılmaktaydı. Emevî Camii de diğer şehirlerdeki Ulu camiler gibi bir ilim ve kültür merkeziydi.²

Türkiye’de Emevî Camii’nde hadis halkalarına yönelik akademik veya özel bir çalışma bulunmamaktadır. Fakat Harun Yılmaz’ın *Medreselerin Ortaya Çıkışı Camilerdeki İlmî Faaliyetleri Etkiledi mi? VI./XII. ve VII./XIII. Yüzyıllarda Bir İlim Merkezi Olarak Emeviyye Cami* başlıklı çalışması medrese ve camilerin ilim hayatında ortak ve farklı konumlarına değinmiştir. Ayrıca Emevî Camii’ndeki ilmî çalışmaları genel olarak ele almış hadis halkaları hakkında özel bilgileri konu edinmemiştir.³ Ayrıca Şam genelinde

¹ Hatim Mahamid, “Memlükler Dönemi Suriye’de Yüksek Öğretim Müesseseleri Olarak Camiler”, çev. Harun Yılmaz, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (Şubat 2011), 253.

² Harun Yılmaz, “Medreselerin Ortaya Çıkışı Camilerdeki İlmî Faaliyetleri Etkiledi mi? VI./XII. ve VII./XIII. Yüzyıllarda Bir İlim Merkezi Olarak Emeviyye Cami”, *Uluslararası Cami Sempozyumu II* (2018), 46.

³ Harun Yılmaz, “Yüzyıllarda Bir İlim Merkezi Olarak Emeviyye Cami”, 33-50.

hadis çalışmalarını konu edinen bazı akademik çalışmalar da bulunmaktadır. Bunların arasında Muhammed Sıddık'ın *XX. Asırda Şam'da Hadis Çalışmaları* başlıklı doktora çalışması Şam'da yetişmiş hadis âlimlerini ve şehirde inşa edilen Dâru'l-Hadisleri konu edinmiş ayrıca yakın çağımızda Şam'da yaşayan hadis âlimleri ve hadis çalışmalarını ele almıştır.⁴ Diğer bir akademik çalışma da Eric Rahmun'un *Modern Dönem -XIX. ve XX. Yüzyıl- Suriye'de Hadis Faaliyetleri* başlıklı yüksek lisans tezi, bu çalışma genel olarak Suriye'de hizmet veren dinî eğitim kurumları ve bu bölgede yetişmiş hadisçileri konu edinmiş olup Emevî Camii hadis halkalarına değinmemiştir.⁵ Adem Sari'nin *Hicrî II. Asır Şam Bölgesinde Ehl-i Hadis Halkaları* başlıklı yüksek lisans tezi, Şam'da dükkan, ev ve mescitler gibi farklı mekânlarda gerçekleştirilen hadis halkalarını konu edinmiştir. Ayrıca çalışmada ilk dönem hadis halkalarına değinilmekle beraber bu halkaların daha fazla hoca talebe bağlantılarını tespit etmiş olup ele alınan dönemde sistemli bir hadis halkası söz konusu değildir.⁶ Omar Kalhussien'in *Hicrî IV. (X.) Yüzyılda Dımaşk'ta Ulemâ İlmî Hayat* başlıklı yüksek lisans tezi,⁷ İyâd Erbakan'ın "Büyütâtü'l-hadisi'n-nebevî fi Dımaşk ibbâne'l-asrı'l-Osmânî âle'l-Küzberî nemüzeccen"⁸ başlıklı makalesi, Nesr Kubbesi altında hadis dersleri vermiş Küzberî ailesinin ilmî ve siyâsî bağlantılarını konu edinmektedir. Arap dünyasında ise; Muhammed Behçet Baytar'ın *Netîcetü'l-fikir fi men derrese tahte kubbeti'n-nesr*⁹ ve "el-Müderresün tahte Kubbeti'n-nesr"¹⁰ adlı çalışmaları, konumuzla direkt alakalı olmakla beraber yazar bu çalışmalarda sadece hocaların isimlerini vererek Emevî Camii'nde hadis halkaları hakkında yeterli bilgi vermemektedir. Muhammed b. Azzûz'un *Büyütâtü'l-hadis fi Dımaşk*¹¹ adlı eseri konumuzla ilişkili çalışmalar arasındadır. Batı dünyasında ise Leeuwen Richard Van'ın *Bir Osmanlı Şeh-*

⁴ Muhammed Sıddık, *XX. Asırda Şam'da Hadis Çalışmaları* (Fecr Yayınevi, 2022).

⁵ Eric Rahmun, *Modern Dönem -XIX. ve XX. Yüzyıl- Suriye'de Hadis Faaliyetleri* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

⁶ Adem Sari, *Hicrî II. Asır Şam Bölgesinde Ehl-i Hadis Halkaları* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 41-70.

⁷ Omar Kalhussien, *Hicrî IV. (X.) Yüzyılda Dımaşk'ta Ulemâ İlmî Hayat* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

⁸ İyâd Erbakan, "Büyütâtü'l-hadisi'n-nebevî fi Dımaşk ibbâne'l-asrı'l-Osmânî âle'l-Küzberî nemüzeccen", *Osmanlı'da İlm-i Hadis* (İstanbul: İSAR Yayınları, 2020).

⁹ Muhammed Behçet Baytar, *Netîcetü'l-fikir fi men derrese tahte kubbeti'n-nesr* (Beyrût: Dâru'l-beşairi'l-İslâmiyye, 1998).

¹⁰ Muhammed Behçet Baytar, "el-Müderresün tahte Kubbeti'n-nesr", *Mecelletü'l-mecma'î'l-ilmiyyi'l-Arabî* 24/1 (1949).

¹¹ Muhammed b. Azzûz, *Büyütâtü'l-hadis fi Dımaşk* (Dımaşk: Darü'l-Fikr, 2004).

ri: *Şam Vakıflar ve Şehir*¹² adlı eseri de bu alanda yapılan akademik çalışmalar arasında dikkat çekmektedir. Fakat bu çalışmaların hiçbiri Emevî Camii'ndeki hadis öğretimini yeterli olarak ele almamaktadır. Bu çalışmada Emevî Camii ve Nesr Kubbesinde ders veren hadisçilere kaynaklardan ulaşılabildiği kadarına yer verilmiştir.

Ayrıca belirtilmesi gereken önemli diğer bir husus da bu çalışmada bahsi geçen hadis halkalarından kasıt hocanın etrafında dizilen öğrencilerin oluşturduğu şekil değildir. Burada hadis halkalarından kastedilen erken dönem İslâm tarihinde hadis rivayeti ve daha sonraki asırlarda kitap ve ders takriri için yüzyıllardır kullanılagelen halka kavramıdır.¹³ Hadis meclisleri daha fazla kimsenin hadis dinleyebilmesi için hilal şeklinde yapıp bundan hareketle de bu dersler halka adıyla adlandırılmıştır. Fakat sonraki dönemlerde halka ifadesi bu oturma şekline bakılmaksızın her türlü ilim meclisini ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁴ Ayrıca bu çalışmada hadis halkalarıyla imlâ, semâ, müzâkere hatta vaazı da kapsayan her türlü hadis meclisleri kastedilmiştir.

İslâm tarihinin erken dönemlerinde Şam, sahâbenin en çok teveccüh ettiği bölgelerdendir. Sahâbenin bölgeye intikal etmesi, kimi zaman resmî bir görev sebebiyledir. Örneğin Hz. Ömer, İslâm'ı öğretmek amacıyla Hicaz bölgesinden Bilâdüşşâm'a Muâz b. Cebel b. Amr el-Ensârî (ö. 17/638), Ebü'd-Derdâ (ö. 32/652) ve Ubâde b. es-Sâmit'i (ö. 34/654) göndermiştir.¹⁵

Şam'da ilmî birikimin gelişmesinde Emevî Camii'ndeki ilim halkalarının büyük etkisi vardır. Bu ilim halkalarının oluşumunda sahâbenin büyük rolü olduğu görülmektedir. Şam'da yaşayan önde gelen sahâbenin arasında Hz. Ömer'in teklif ettiği Şam valiliğini kabul etmeyerek Kur'an öğreticiliği yapan Ebü'd-Derdâ da bulunmaktadır. Onun Şam'da Kur'an ve İslâm ilimlerinin yayılması için ciddi emek harcadığı anlaşılmaktadır. Ebü'd-Derdâ'nın (r.a.) sarfettiği çabaya kâtibi Ebû Abdullah Müslim b. Mişkem'in şu rivayeti işaret etmektedir. "Ebü'd-Derdâ ondan Kur'an-ı Kerim okuyan talebelerin sayısını öğrenmek isteyince Müslim saymış ve talebelerin bin altı yüzden fazla olduğunu görmüştür. Her bir halkada talebelerle beraber onların hatalarını düzeltten bir görevli bulunuyordu. Ebü'd-Derdâ bu halkaları gezerek mahreç sorularını cevaplıyordu. Halkalarda ileri seviyeye

¹² Richard Van Leeuwen, *Bir Osmanlı Şehri: Şam Vakıflar ve Şehir* (İstanbul: Küre Yayınları, 2012).

¹³ Rıdvan Talha Yücedağ, *2./8. Asır Medine Hadis Halkaları* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 11.

¹⁴ Ömer Faruk Maden, *Hicri II. Asır Ehl-i Hadis Halkaları (Basra Örneği)* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 55.

¹⁵ Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulka-dir Ata (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410), 7/269-306.

ulaşan talebeleri Ebü'd-Derdâ (r.a.) okutuyordu. Ebü'd-Derdâ'nın sabah namazından sonra okuduğu bir cüz Kur'ân'ı halka sorumluları dikkatli bir şekilde dinliyorlardı. Daha sonra tüm sorumlular halkasının başına geçerek on kişiyi topluyordu. İbn Âmir onların içinde en önde geleniydi."¹⁶ Fakat Ebü'd-Derdâ'nın ders halkaları dönemin şartlarıyla da uyumlu olarak Kur'ân-ı Kerîm öğretimine yönelikti. Hadis rivayetini ise özel öğrencileriyle sınırlı tutuyordu. Öte yandan resmî bir görevi olmaksızın farklı sebeplerden dolayı bazı sahâbîler bölgeye yerleşerek bölgenin İslâmlaşmasını hızlandırmıştır. Burada sahâbe tarafından kurulan ilim ve hadis halkaları, Müslüman toplumunun fikrî, dinî, sosyal ve kültürel ihtiyacının bir gereği olarak gelişmişti. Sahâbenin burada aktardığı bilgilerin kaynağı, Kur'ân ve Sünnettir. Böylece Suriye'de dinî eğitimin kapsamında hadis halkalarının temeli atılmış oldu. Sonraki dönemlerde bu halkalar yaygınlaşmış ve ilmi faaliyetlerin ayrılmaz parçası olmuştur.¹⁷

Tâbiîn döneminde Şam'ın en meşhur hadisçisi aynı zamanda kadı olan Ebü İdris el-Havlânî'dir (ö. 80/699).¹⁸ Hicrî II. yüzyılda Ebü Abdullâh Mekhûl b. Ebü Müslim Şehrâb b. Şâzel eş-Şâmî (ö. 112/730) öne çıkmaktadır.¹⁹ Süleyman b. Mûsâ el-Eşdak (ö. 115/733) da Şam'da tanınan hadisçiler arasındadır. Önemli diğer bir hadisçi de Emevî yönetimiyle sıkı ilişkileri olan Recâ b. Hayve b. Cendel el-Kindî'dir (ö. 112/730).²⁰

Tebeu't-tâbiîn döneminde ise Şam'da en önde gelen hadisçiler arasında aynı zamanda bir fıkıh müctehidi olan Abdurrahman b. Amr el-Evzâî (ö. 157/774) dikkat çekmektedir.²¹ Daha sonra ise Emevî Camii'nde hadis ders halkalarıyla meşhur olmuş Hişâm b. Ammâr b. Nusayr es-Sülemî (ö. 245/859) gelmektedir.²² Şam'da ileri gelen hadisçilerden bir diğeri de Ebü Saîd Abdurrahman b. İbrahim b. Amr Duhaym el-Kureşî ed-Dımaşkî'dir (ö. 245/859). Duhaym'ın *el-Emâlî* adlı bir eseri de bulunmaktadır.²³ Öte

¹⁶ Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasan İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk ve zikru fazlihâ ve tesmiyetü men hallehâ mine'l-emâsil ev ictâze bi-nevâhîhâ min varidihâ ve ehlihâ* (Beyrût: Darü'l-fikir, 1995), 1/328.

¹⁷ Seyyid Abdülmâcid Gürî, "Medresetü'l-hadis fi bilâdiş-Şâm fi'l-karneyn el-evvel ve's-sâni", *el-Hadis Mecelletün İlmiyye Muhakkeme* 7 (2014), 100.

¹⁸ Şemsuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 5/156.

¹⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 60/197-234.

²⁰ Ebü Abdullâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm: el-megâzi ve't-tercemeti'n-nebeviyye*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 3/234.

²¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 35/147.

²² Ebü'l-Haccâc Cemaleddin Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 30/242.

²³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 34/163-171.

yandan bu durum Suriye'nin bir hadis rivayet merkezi konumu kazanmasını sağlamıştır. Bu dönemden sonra Şam bölgesine hadis toplamak için yapılan rihleler, hadis kültürünün teşekkülünde önemli rol oynamıştır.²⁴

1. Tarihte Şam Emevî Camii Hadis Halkaları

İslâm tarihinde Emevî Camii, bir ibadet merkezi olmasının yanında çok farklı hizmetler için kullanılmıştır. Burası kimi zaman mahkeme olarak kullanıldığı gibi kadıların halka ilk duyurularını yaptıkları bir merkez olarak kullanılmıştır. Ayrıca devlet hazinesi de cami avlusunda yer almıştır. Cami siyasî ve iktisadî yönden önemli bir konuma sahipti. Emevî Camii'nde imam olacak kişinin yönetimden onay alması gerekiyordu. Ders vermede öncelikli kişiler de caminin imamlarıydı.²⁵

Şam'da IV. (X) yüzyılda eğitim üç farklı aşamadan oluşmaktaydı. Temel eğitim olan küttâbları bitiren bir talebe önce en yakınındaki cami veya mescitte ders halkalarına katılırdı. Bu halkalarda uzmanlaşmak istediği alanları seçerdi. Halkadaki eğitiminin ardından hocasından icazet alırdı. Emevî Camii'nde ise orta ve yüksek seviyede derslerin okutulduğu halkalar vardı. Burada derslere katılan öğrenciler arasında, zengin fakir ayrımı yapılmazdı.²⁶ Bu halkalarda dersler ilk dönemlerde soru cevap şeklinde gerçekleşirken hicrî IV. asra gelindiğinde dersler hoca ve kitap merkezli yapılmaya başlandı. Halkalarda bir kitap belirlenerek her gün veyahut haftanın belirli günleri okunurdu. Emevî Camii'nde her sütunun altında farklı bir ders halkası bulunuyordu.²⁷ Ders esnasında bazı adaplara dikkat edilmesi istenirdi. Örneğin; hocanın sözü kesilmeden soru sorulabilirdi.²⁸ Bu derslere katılan öğrencilerden derse gelmeden hazırlık yapmaları dersten sonra ise aralarında müzâkere etmeleri önemliydi.²⁹

Ezvâî geleneginden gelen Şamlılar için Kur'ân'dan sonra ikinci önemli ilim hadisti. Emevî Camii'nde hadis eğitiminde imlâ halkaları önemli bir yer tutmaktaydı. Bunun etkisiyle zamanla Emevî Camii'nde hadis dersleri yaygınlaştı. Bu halkalara ilim talipleri katıldığı gibi geniş halk kitleleri de katılabilirdi. Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrâhim'in (ö. 358/969) hadis imla dersi buna örnek olarak verilebilir. Hadis rihlesi için Şam'a gelen ilim erbabı da bu halkalarda yerini alırlardı. Hadis rihleleriyle tanınan el-Hâfiz İbn Mende el-Abdî (ö. 395/1005) de Muhammed b. İbrâhim'in imlâ

²⁴ Omar Kalhussien, *Dımaşk'ta Ulemâ İlmî Hayat*, 86-91.

²⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 14/49.

²⁶ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr* (Beyrût: Dâru Sadır, 1964), 245.

²⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 1/328.

²⁸ Melike Ebyaz, *et-Terbiye ve's-sekâfetü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fi's-Şam ve'l-Cezire* (Beyrût: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1980), 306.

²⁹ Ebü Zur'a ed-Dimeşkî, *Târîh*, thk. Şükrullah Nimetullah Koçani (Dımaşk: Mecme-atü'l-lüğati'l-arabiyye, 1417), 361.

halkalarına katılarak kendisinden hadis rivayetine bulunmuştur.³⁰ Hadis ilminde halkalarda okutulan hadislerin kitap haline gelmiş şekline *el-Emâlî* denmekteydi. Şam'da kurulan bu ders halkaları sonucunda kaleme alınan el yazması *Emâlî* eserlerinin bir kısmı basılmış birçoğu da yazma olarak günümüze ulaşmıştır. Emevî Camii'nde bu tür hadis imlâ dersleri tertip eden hadisçiler arasında aynı zamanda Şam kâdısı olan Yûsuf b. el-Kâsım el-Meyâncî (ö. 375/985) zikredilebilir.³¹ Meyâncî'nin bu halkalarda yazdığı *el-Emâlî* adlı eseri günümüze ulaşmıştır.³²

Emevî Camii'nde hadis imlâ halkalarını sadece Şam hadisçileri değil dışardan rihle amacıyla şehre gelen tanınmış hadisçiler de tertip edebiliyordu. Örneğin; Şam'a hadis rihlesi için gelen Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhim el-İsferâyînî Ebû Avâne'nin (ö. 316/929) hadisçilerin ricasıyla Emevî Camii'nde bir hadis imlâ halkası düzenlediği, âlimlerin ve halkın bu halkaya büyük ilgi gösterdiği rivayet edilmektedir.³³

Ebû'l-Hasan Hayseme b. Süleymân b. Haydara'nın (ö. 343/955) Emevî Camii'nde bir hadis halkası bulunuyordu.³⁴ Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrâhim el-Kureşî'nin (ö. 358/969) de Emevî Camii'nde hadis imla dersi bulunmaktaydı. İbn Mende el-Abdî el-İsfehânî (ö. 395/1005) de bu ders halkasına katılmıştır.³⁵ Tarihçi ve hadis âlimi el-Hâfiz Muhammed b. Abdullâh b. Ahmed b. Rebîa İbn Zebr'in (ö. 379/989) de Emevî Camii'nde hadis imla halkası vardı.³⁶ İlerleyen dönemlerde de Emevî Camii'nde ders halkaları devam etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) de Emevî Camii'nde büyük bir hadis halkası bulunmaktaydı.³⁷

Müteahhirûn döneminde Şam bölgesinde önemli hadisçilerin yaşadığı dikkat çekmektedir. Bunlar; Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir (ö. 571/1176)³⁸, Ebû Muhammed İbn Asâkir (ö. 600/1203)³⁹, Takıyyüddîn el-Makdisî el-Cem-ma'îlî (ö. 600/1203),⁴⁰ Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223)⁴¹, İb-

³⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 51/218.

³¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 74/254.

³² Yûsuf b. el-Kâsım el-Meyâncî, *el-Emâlî*, thk. Bedrî Muhammed Fahd (Riyâd: Dâr-u Cerîr, 2005).

³³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 74/145.

³⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 17/70.

³⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 51/218.

³⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 53/318.

³⁷ Omar Kalhussien, *Dımaşk'ta Ulemâ İlmi Hayat*, 129-130.

³⁸ Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, 12/493.

³⁹ Hayruddîn b. Mahmûd Zirîklî, *el-'Alâm* (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 5/178.

⁴⁰ Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, 12/1203.

⁴¹ Zehebî, *Siyer*, 22/165.

nü'ş-Salâh eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245)⁴², Nevevî (ö. 676/1277)⁴³, İbn Tey-miyye (ö. 728/1328)⁴⁴, Yûsuf b. Abdîrahmân el-Mizzî (ö. 742/1341)⁴⁵, Zehebî (ö. 748/1348)⁴⁶, İbn Kâyyim el-Cevziyye (ö. 751/1350)⁴⁷, İbn Kesîr (ö. 774/1373)⁴⁸, Zeynüddîn el-İrâkî (ö. 806/1404)⁴⁹ gibi hadisçilerdir. Bu hadisçilerin birçoğunun da Emevî Camii'nde ders halkaları bulunduğu bilinmektedir.⁵⁰

Âlimler medrese ve diğer devlet görevlerinin yanında cami halkalarının tedris görevlerine de devam ettiler.⁵¹ Örneğin; Yunus b. Bedrân el-Misrî, kurumsal medreselerde ders verdiği gibi Emevî Camii'nde de onun hadis halkası bulunmaktaydı.⁵² Mâlikî âlimi İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) farklı medreselerde ders verdiği gibi Emevî Camii'nde Mâlikîlere ait zaviyede de ders halkalarına devam etmiştir.⁵³ Sibt İbnü'l-Cevzî de farklı medreselerdeki dersleri yanında Emevî Camii'nde de vaaz ve ders halkalarını yürüt-müştür.⁵⁴ Bunun yanında Tâcüddîn Ebü'l-Yümn el-Kindî'nin (ö. 613/1217) maddî durumu iyi olduğu için hiçbir medresede ders vermediği ve idari görev almadığı halde Emevî Camii'nde ders verdiği nakledilmektedir.⁵⁵

Endülüslü seyyah İbn Cübeyr el-Kinânî (ö. 614/1217) Şam'a yapmış olduğu seyahatte Emevî Camii'ni şehrin en önemli ilim merkezi olarak tanıtmaktadır. İbn Cübeyr, Emevî Camii'nde birçok alanda ders halkalarının bulunduğu, hocalara maaş bağlandığını ve talebelere geniş imkânlar sağlandığını anlatmaktadır. Bu halkalar için vakıflar tahsis edildiğine

⁴² Zehebî, *Siyer*, 23/140-144.

⁴³ Tâcüddîn Abdulvehhâb b. Takiyyuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tenâhî - Abdulfettâh Muhammed el-Hulvi (İskenderiye: Hicr li't-Tiba'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1413), 8/395.

⁴⁴ Ziriklî, *el-'Alâm*, 1/144.

⁴⁵ Ziriklî, *el-'Alâm*, 8/236.

⁴⁶ Ziriklî, *el-'Alâm*, 5/326.

⁴⁷ Ziriklî, *el-'Alâm*, 6/56.

⁴⁸ Ziriklî, *el-'Alâm*, 1/320.

⁴⁹ Ziriklî, *el-'Alâm*, 3/344.

⁵⁰ Eric Rahmun, *Suriye'de Hadis Faaliyetleri*, 24.

⁵¹ Yılmaz, "Bir İlim Merkezi Olarak Emeviyye Camii", 39.

⁵² Zehebî, *Siyer*, 22/257.

⁵³ Hulusi Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/55.

⁵⁴ Ebü Muhammed Bedreddin el-Hanefî Aynî, *İkdü'l-cüman fî târihi ehli'z-zamân: asru selâtinî'l-memâlik* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1982), 1/123; Ali Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/87.

⁵⁵ Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût (Beyrût: Dar-u İhyâi't-Türâs, 2000), 15/33; Tayyar Altıkulaç, "Ebü'l-Yümn el-Kindî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/351-352.

vurgu yapmaktadır. Camide kitap istinsahı yapıldığı gibi ders tekrarı yapmak isteyen talebeler için ayrılmış birçok zaviye olduğunu anlatmaktadır.⁵⁶ Camideki bazı ders halkalarında ders veren hocalara ve ilim ehline devlet ricali ve vakıflar aracılığıyla maddî destek verilirdi. Örneğin; Abdülatif el-Bağdâdî, Şam'a geldiğinde Selâhaddin Eyyûbî tarafından kendisine iyi bir maaş tahsis edilerek Emevî Camii'nde ders vermiştir. Medreselerin geliştiği dönemlerde dahi Emevî Camiin'de ders halkaları canlılığını kaybetmemiştir.⁵⁷

Emevî Camii bir ilim merkezi olma özelliğini Memlûkler döneminde sürdürdü. Örneğin; İbnü's-Şihne el-Haccâr es-Sâlihî (ö. 730/1329-1330) Kasyûn dağının eteklerinde tanınmayan bir taş ustası iken âli isnâdlı hadis icazetlerine sahip olduğu anlaşılmıştı. Bundan sonra da Emevî Camii ve diğer cami halkalarında yetmiş küsur defa Buhârî'nin *el-Cami* 'adlı eserini okutmuştur. Zehebî ve tanınmış birçok hadisçi ders halkalarına katılarak kendisinden icazet almıştır.⁵⁸ Yine Ebü'l-Berekât Zeynüddin el-Müneccâ b. Osmân b. Es'ad b. el-Müneccâ ed-Dımaşkî (ö. 695/1296) otuz yıl kadar Emevî Camii'nde maddî karşılık almadan ders okumuştur.⁵⁹ Onun camideki ders halkaları da Müneccâiyye Medresesi olarak adlandırılıyordu.⁶⁰

Emevî Camii'nde ders veren her bir âlimin ders halkaları medrese olarak adlandırılırdı. Bu da medreselerin sadece kurumsal merkezlerden ibaret olmayıp cami ve mescitlerdeki ilim halkaları için de kullanıldığı anlamına gelmektedir. Burada merkezde olan dersin verildiği fizikî mekânlardan ziyade ders veren hocanın yetkinliği ve itibarıdır. Emevî Camii'nde medrese olarak adlandırılan birçok ders halkası bulunmaktaydı. Memlûk döneminin sonlarında Emevî Camii'nde fıkıh ve hadis alanında hizmet veren birçok medrese bulunduğu nakledilir. *el-Gazzâliyye*, *el-Esediyye*, *el-Kellâse*, *en-Nâsiriyye*, *el-Kûsiyye*, *el-Muzafferiyeye*, *es-Sefiniyye*, *el-Maksûre el-kebîre*, *ez-Zâviye el-Malikiyye*, *Şeyhiyye* bu medreselerin en bilinenlerindendir. Ayrıca hadis imlâsı yapılan mîâd halkaları da bulunurdu. Bunlar içinde, Emevî Camii içinde bulunan Yahya (a.s.) türbesinin başı ucunda *Mecd mîâdî*, *Seyfeddin mîâdî* ve *Kellâse mîâdî* önde gelen hadis halkaları arasındadır.⁶¹

⁵⁶ Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 245.

⁵⁷ Yılmaz, "Bir İlim Merkezi Olarak Emeviyye Camii", 40,44.

⁵⁸ Şemsuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Mu'cemü's-şüyüh: el-Mu'cemü'l-kebîr* (Taif: Mektebetü's-Siddik, 1988), 1/118; Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg Safedî, *A'yanü'l-asr ve a'vanü'n-nasr* (Dımaşk/Beyrût: Dârü'l-Fikr /Dârü'l-Fikri'l-Muasır, 1998), 1/405; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 8/142.

⁵⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 26/11; Cengiz Kallek, "İbnü'l-Müneccâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/154.

⁶⁰ Ebü'l-Mefâhir Muhyiddin Abdülkadir Nua'ymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris* (Beyrût: Darü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990), 2/94.

⁶¹ Nua'ymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 2/317.

Osmanlı dönemine gelindiğinde Emevî Camii'nde hadis derslerini bazı ailelerin sahiplendikleri dikkat çekmektedir. Bunlar; Kettânî, Küzberî, Farfûr, el-Kâsımî, el-Attâr ve eş-Şattî aileleridir.⁶² Osmanlı döneminde hadis dersleri caminin merkezinde bulunan Nesr Kubbesi altında yapılmaktaydı. Bu kubbe uzun zaman boyunca hadis ilmi ve altında ders veren âlimlerle özdeşleşmiştir. Şimdi bu kubbe altında ders veren hadisçiler ve derslerin özelliklerini ele almak yerinde olacaktır.

2. Nesr Kubbesi Hadis Halkaları

Nesr Kubbesi Şam'ın en eski ve büyük camii olan Emevî Camii'nin içerisinde yer almaktadır. Bu kubbe Velîd b. Abdilmelik (ö. 96/715) döneminde inşa edilmiştir. Fakat kubbenin inşasında çok zorluklar çekilmiş ve kubbe birkaç defa yıkılmıştır.⁶³ İslâm tarihi boyunca Emevî Camii'nde birçok hadis halkası icra edilmesine rağmen kubbe altında resmî hadis halkaları geç dönemde başlamıştır. Kubbetü'n-nesr bir hadis halkası olarak kurulmuş ve bu kubbenin altında kendi döneminde en itibarlı ilim adamları ders verebilmiştir. Nesr Kubbesi, cami içinde bir ders halkası olmasına rağmen Süleymaniye, Nuriye, Zahiriye ve Selimiye medreseleri gibi müstakil bir medrese olarak adlandırılmıştır.⁶⁴ Burada ders vermek Şam'da en yüksek ilmî rütbe olarak kabul edilirdi. Burada ders veren hocalara müderrisü'l-kubbe unvanı verilirdi.⁶⁵ Burada ilk ders halkası Muhammed el-Meydânî (ö. 1009/1600) ile başlamış onun ardından ders halkalarını farklı âlimler devralarak günümüze kadar devam ettirmiştir.⁶⁶ Nesr Kubbesi altında yapılan hadis derslerinde yaygın olarak Buhârî okumaları yapılırdı. Bunun dışındaki dersler genel olarak vaaz nitelikliydi. Derslerin içeriğinden daha fazla ders veren hocaların tanınırlığı öne çıkmaktaydı. Zira bu halkalarda ders veren âlimler Suriye'de ve Osmanlı'da itibar sahibi tanınmış ailelerdendi. Bu derslere sadece Suriye'den değil, Mısır, Anadolu, Mağrip ve diğer bölgelerden de ilim talebelerinin rağbet ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁷ Bu halkalardaki dersler Recep ayında başlayarak Ramazan Bayramı ile sona ermekteydi.⁶⁸

⁶² İyâd Erbakan, “Büyûtâtü'l-hadisi'n-nebevî fi Dimaşk ibbâne'l-asrı'l-Osmânî âle'l-Küzberî nemüzeccen”, *Osmanlı'da İlm-i Hadis* (İstanbul: İSAR Yayınları, 2020), 106.

⁶³ Ahmet Özel, “Emeviyye Camii (Sosyal Hayattaki Yeri)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/111.

⁶⁴ Richard Van Leeuwen, *Bir Osmanlı Şehri: Şam Vakıfları ve Şehir* (İstanbul: Küre Yayınları, 2012), 142.

⁶⁵ Ahmet Özel, “Emeviyye Camii”, 11/111.

⁶⁶ Muhammed Behçet Baytâr, “el-Müderrisün tahte Kubbeti'n-nesr”, *Mecelletü'l-mecma'i'l-ilmîyyi'l-'Arabî* 24/1 (1949), 64.

⁶⁷ Erbakan, “Büyûtâtü'l-hadis”, 110.

⁶⁸ Baytâr, “el-Müderrisün tahte Kubbeti'n-nesr”, 64.

Hadis dersleri Osmanlı idaresi tarafından da desteklenerek bu tedris kadrosuna atanacak âlim, şeyhülislâm tarafından resmî olarak vazifelendirilirdi. Son dönemlerde bazı ailelerin devlet nezdinde otoritelerini artırmaları nedeniyle bu dersler artık Küzberî, Üstüvânî gibi bazı ailelerin kontrolüne girmiştir. Küzberî ailesi âlimlerinin 137 yıl boyunca Kubbetü'n-Nesr altında ders halkalarına sahip çıkması nedeniyle diğer âlimler farklı yerlerde tedrisata yönelmiştir. Tevarüs uygulamasının Suriye'de uzun yıllar devam etmesi, hadis ilminin gelişmesini engellediği gibi kendini yetiştirmek isteyen öğrenci sayısını da azaltmıştır.⁶⁹

Nesr Kubbesi altında yapılan derslerin Şam'daki hadis kültürüne katkıları yadsınamaz özelliktedir. Bunun yanında yönetimin isteği doğrultusunda derslerin öğüt ve nasihat içerikli olması, ilmî gelişime engel olmuştur. Fakat Bedreddin el-Hasenî'nin dersleri bundan istisna tutulabilir. Bu ders halkalarında dinî ıslahat savunucusu âlimler tarafından bu tedris görevinin babadan oğula intikal edilmesi eleştirilmiştir. Hadis derslerinin tenkid ve tahkikten uzak, sadece tekrardan ibaret olduğu da eleştirilen konulardandır.⁷⁰ Burada XIX. ve XX. yüzyıllarda en çok okutulan hadis eserleri; *Kütüb-i Sitte*, *âAclûnî*'nin (ö. 1162/1749) *İkdü'l-cevheri ş-şemîn fi erba'îne hadîşen min ehâdîsi Seyyidi'l-mürselîn*, İbn Akîle'nin (ö. 1150/1737) *el-Fevâ'idü'l-celîle fi müselselâti Muhammed b. Ahmed Akîle*, İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muvattâ*, Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Edebü'l-müfred*, Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Riyâzü's-sâlihîn*, *el-Erba'üne'n-Neveviyye* ve Kastallânî'nin (ö.1517) *el-Mevâhibü'l-ledünniyye* adlı eserleridir.⁷¹

Emevî Camii'nde bulunan Kubbetü'n-Nesr hiçbir zaman işlevselliğini kaybetmemiştir. Kubbetü'n-nesr, bazı dönemlerde bir eğitim meclisi olmaktan ziyade bir vaaz kürsüsü idi. Kimi zaman da farklı misyonlara sahip olan bir platform olarak halka açıldı.⁷²

2.1. Nesr Kubbesi Altında Hadis Okutan Hocalar

Emevî Camii Nesr Kubbesi altında ders vermek ilim adamları için bir ayrıcalıktı. Şimdi bu kubbe altında ders veren hadisçilere ve hayatlarına kısaca değinilmesi yerinde olacaktır.

2.1.1. Şemseddin el-Meydânî (ö. 1033/1624)

Tam adı Muhammed b. Muhammed Yûsuf b. Ahmed Şemseddîn'dir. Dımaşk'ın dışındaki Meydân adı verilen yerde doğduğu için el-Meydânî nisbesini almıştır. Şam'ın önde gelen muhaddislerinden ve Şafî mezhebi fıkıh âlimlerindedir. Meydânî, Şeyh Hasen es-Saltî, Muhammed b.

⁶⁹ Erbakan, "Büyütâtü'l-hadis", 118.

⁷⁰ Rahmun, *Suriye'de Hadis Faaliyetleri*.

⁷¹ Muhammed b. Azzûz, *Büyütâtü'l-hadis fi Dımaşk* (Dımaşk: Darü'l-Fikr, 2004), 262-274; Erbakan, "Büyütâtü'l-hadis", 119.

⁷² Erbakan, "Büyütâtü'l-hadis", 123.

İbrâhim Tennûri, Şeyhülislâm Şihâbüddîn Ahmed b. Ahmed et-Tayyibî ve Şihâbüddîn Ahmed el-Gazzî, Yûnus el-Aysâvi, Mensûr b. Muhib, Ebü'l-Fidâ İbrâhim Nablûsî, İmâdüddîn Hanefî, Muhammed Hicâzî ve Şihâbüddîn Aysâvi gibi âlimlerden farklı alanlarda İslâmî ilimler okumuş, onların ders ve sohbet halkalarında bulunmuştur. Mısır'da Şemseddîn Remlî ve Nûreddîn Zeyyâdî gibi tanınmış âlimlerin derslerine katılmıştır. Şemseddîn Meydânî Ezher'de bulunduğu süre içinde ilmî ve ahlakî yönden ünü yayılmıştır. O, daha sonra Şam'a dönerek ders vermeye başlamıştır. Bir ara Şam'daki Emevî Camii'nin imamlığını da yapmıştır. Şems ed-Davudî vefat ettikten sonra halk, hadis halkalarının eksikliğinden şikâyet ederek Şemseddîn el-Meydânî'den hadis halkası kurmasını talep etmiştir. O da bu talep üzerine Davudî'nin vefatından iki sene sonra Nesr Kubbesi altında hadis okutmaya başlamıştır. Her gün ikindi namazından sonra Nesr Kubbesi altında *Sahîhu'l-Buhârî* dersi okutmuştur. Nesr Kubbesi altında yaptığı hadis dersleri vefatına kadar devam etmiştir. Kırk sene boyunca talebe okutan Şemseddîn-i Meydânî, h.1033/1624 senesinde vefat ederek cenazesi Bâbü's-sagîr kabristanlığına defnedilmiştir.⁷³

2.1.2. Necmeddin Muhammed el-Gazzî (ö. 1061/1651)

Necmeddin el-Gazzî 977/1569 yılında Şam'da doğdu. Ailesi aslen Filistin Gazzeli olup köklü bir ilim ailesidir. Şam'da ilk hocası babası Bedreddin el-Gazzî'dir. Babasının vefatından sonra Zeynüddin Ömer b. Sultan, Şehâbeddin Ahmed b. Yûnus el-İsâvî, Muhibbüddin b. Takıyyüddin, Osman el-Yemânî gibi âlimlerden ders okudu. Gazzî, İstanbul dâhil birçok İslâm beldesini ziyaret ederek ilim adamlarıyla buluştu. Daha sonra hocası İsâvî'den sonra Berrâniyye medresesinde hoca olarak görev yaptı. Bunun yanında Emevî Camii'nde Kubbetü'n-Nesr altında Sahîh-i Buhârî dersi vermeye başladı ve bu hadis dersleri yirmi yedi sene devam etti. Dönemin en iyi hadisçisi olarak tanınırdı ve kendisine “*hâfizü'l-asr; muhaddisü'ş-Şâm, muhaddisü'd-Dünyâ*” gibi ilmî lakaplar kullanıldı. 18 Cemâziyelâhîr 1061/1651'de Şam'da vefat etti ve Şeyh Rislân Kabristanlığına defnedildi.⁷⁴ İlim alanında tanınmış İsmâil en-Nablûsî, Abdülganî en-Nablûsî, Suûdî b. Muhammed el-Gazzî gibi öğrencileri yetiştirmiştir.⁷⁵

2.1.3. Suudî el-Gazzî (ö. 1071/1661)

Tam ismi Suudî b. Muhammed b. Muhammed el-Gazzî olup Şamlıdır. Anne tarafından dedesi Şihab Ahmed İsâvî ve babası Necmeddin Gazzî'den hadis ve fıkıh dersi almıştır. Babası 1047/1637'de hacca gidince Şafî mez-

⁷³ Muhammed Emin Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fî a'yânî'l-karnî'l-hâdî 'aşer* (Beyrût: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2006), 4/120.

⁷⁴ Baytar, *Netîcetü'l-fikir*, 99.

⁷⁵ Muhammed Behçet Baytâr, *Hilyetü'l-beşer fî târihi'l-karnî's-sâlis aşr* (Beyrût: Dâru Sadır, 1993), 153; Cevat İzgi, “Necmeddin el-Gazzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/497.

hebi fetva makamına oğlunu getirmiştir. Babası 1060/1650 senesinde vefat edince Şam Berrâniyye medresesinde ders vermiştir. Aynı zamanda Nesr Kubbesi altında ders vermeye başlayarak babasının *Sahih-i Buhârî* okumalarında kaldığı yerden devam etmiştir. Suudî Gazzî 1071/1661 senesinde vefat edinceye kadar Nesr Kubbesi altındaki dersine devam etmiştir. Şeyh Rislân (Arslan) ed-Dımaşkî Kabristanı'na babasının yanına defnedilmiştir.⁷⁶

2.1.4. Üstüvânî Mehmet Efendi (ö. 1072/1662)

Mehmet Efendi 1017/1608 tarihinde Şam'da doğdu. İlk eğitimini Ümeyye Camii'nde Şemseddin el-Meydânî ve Necmeddin el-Gazzî'den aldı. Abdurrahman el-İmâdî, Abdüllatîf b. Hasan el-Câlikî, Ömer b. Muhammed el-Kârî, Yûsuf b. Ebû'l-Feth ed-Dımaşkî gibi hocalardan Arapça ve mantık dersleri okudu. Daha sonra Mısır'a giderek birçok âlimden istifade etti. Mısır'dan Şam'a döndükten sonra hocası Necmeddin el-Gazzî ile arasında çıkan anlaşmazlık yüzünden İstanbul'a gitmeye karar verdi. İstanbul'daki Ayasofya Camii vaizliği yaptı. Ayasofya'da ders verdiği sırada mermer bir sütuna sırtını yasladığı için kendisine Üstüvânî lakabı verilmiştir. Etkili vaazları nedeniyle saray erkânı arasında itibar kazandı hatta bir zaman sonra kendisine "padişah şeyhi" lakabı verildi. Bir müddet sonra Sultan Ahmed Camii vaizliğine atandı. Çınar Vak'ası'nda saraydaki etkisini kaybetti. Kadızâdeli olayı sonucunda da İstanbul'dan Kıbrıs'a sürgün edildi. Daha sonra Şam'a dönerek Emevî Camii Nesr Kubbesi altında her gün akşam ve yatsı namazları arasında ders verdi. Üslubunun naifliği, ifadelerinin hoşluğu ve insan ilişkilerindeki zerâfeti sebebiyle âlimlerden ve avamdan pek çok insan onun derslerine rağbet etti. Üstüvânî, etkili vaazları nedeniyle sevenleri tarafından *Sultânü'l-vâizîn* lakabıyla anılmıştır.⁷⁷ Bir müddet sonra Suudî b. Muhammed el-Gazzî, Üstüvânî'yi Emevî Camii hatipliği görevinden uzaklaştırmıştır. Bu duruma çok üzülen Üstüvânî, hastalanarak 16 Muharrem 1072 vefat etmiş ve Ferâdis Kabristanlığına defnedilmiştir.⁷⁸

2.1.5. Muhammed b. Yahya el-Habbâz (ö. 1075/1664)

Tam ismi Muhammed b. Yahya b. Ahmed b. Ali ed-Dımaşkî'dir. Dımaşk'ın köylerinden birine nispetle Batnını olarak tanınmıştır. Müttakî, zahid, mütevâzi, vakarlı ve salih bir âlimdi. Habbâz bir dönem Mısır'a gitmiş ve Ezher Camii'nde ilim tahsil etmiştir. Dımaşk'a döndükten sonra çeşitli ilimlerde ders vermiştir. Kuvvetli bir hafızası olan Habbâz dersleri genellikle kitaba bağlı kalmadan ezberinden vermiştir. Hayatının ilerleyen

⁷⁶ Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 2/209.

⁷⁷ Baytar, *Netîcetü'l-fikir*, 103.

⁷⁸ Zirikli, *el-'Alâm*, 6/140; Muammer Göçmen, "Üstüvânî Mehmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/498.

dönemlerinde görme yetisini kaybetmiştir. Ancak bundan sonra hafızası daha da kuvvetlenmiştir. Devrin ileri gelen âlimleri onun ilminden istifade etmişlerdir.⁷⁹ Şeyh Muhammed Mehasinî'nin vefatından sonra Nesr Kubbesi altında ders vermeye başlamış ve *Sahih-i Buhârî* okutmuştur. Vefat ettiği h.1075/1664 yılına kadar üç yıl boyunca ders vermeye devam etmiştir.

2.1.6. Alaaddin el-Haskefi (ö. 1088/1677)

Tam ismi Alâüddîn Muhammed b. Alî el-Haskefi'dir. 1025/1616 yılında Şam'da doğmuştur. Aslen Hasankeyfli bir aileden olup bundan dolayı Haskefi nisbesiyle anılır. İlk tahsilini babası ve Muhammed b. Tâceddin el-Mehâsinî, Hayreddin er-Remlî, Fahreddin b. Zekeriyâ el-Makdisî'den gibi hocaların yanında yapmıştır. Haskefi bir müddet İstanbul'da bulunmuş bu sırada Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'yla yakın ilişkileri olmuştur. Bunun sonucunda Şam'da Çakmakiyye Medresesi'ne hoca olarak atanmış daha sonra Şam müftülüğüne getirilmiştir. Muhammed b. Yahyâ el-Habbâz vefat edince Emevî Camii Nesr Kubbesi altında hadis dersleri vermiştir. Haskefi, geniş fıkıh bilgisi yanında güçlü ezbere sahip bir hadisçiydi.⁸⁰ Haskefi döneminde tanınmış birçok Hanefî âlimini yetiştirmiştir. İsmâil b. Ali el-Müderriş, Dervîş b. Nâsır el-Hulvânî, İsmâil b. Abdülbaki el-Kâtib el-Yâzicî, Ömer b. Mustafa el-Vezzân ve *Hulâsatü'l-eser* müellifi Muhibbî gibi birçok fıkıhçı onun öğrencisidir. Ayrıca *ed-Dürrü'l-muhtâr*, *ed-Dürrü'l-müntekâ*, *İfâddatü'l-envâr* gibi eserler yazmıştır. Haskefi 10 Şevval 1088/1677 tarihinde vefat ederek Bâbü's-sagîr Mezarlığına defnedildi.⁸¹

2.1.7. Muhammed el-İsâvî (ö. 1080/1669)

Tam ismi Muhammed b. Muhammed İsâvî ed- Dimaşkî'dir. Ahir ömründe üç aylarda Emevî Camii Nesr Kubbesi altında *Sahih-i Buhârî* dersi vermiştir. 1080/1669 senesi Rebiyülevvel ayında vefat edene kadar ders okutmaya devam etmiştir. Babus-sagîr Kabristanına defnedilmiştir.⁸² İsâvî, dersini etkili anlatan bir hocaydı.⁸³ Hayatı hakkında daha fazla bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2.1.8. Yunus el-Mısrî (ö. 1120/1708)

Tam ismi İbn Ahmed el-Mahallî el-Ezherî el-Kefravî'dir. 1029/1620 senesinde Mısır'da doğmuş ve orada büyümüştür. Mısır'da önde gelen

⁷⁹ Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 4/264.

⁸⁰ Baytar, *Netîcetü'l-fikir*, 108.

Hayruddîn b. Mahmûd Ziriklî, *el-'Alâm* (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 6/294; Ahmet Özel, "Haskefi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/387; Ahmet Özel, "Haskefi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/387-388.

⁸² Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 4/201.

⁸³ Baytar, *Netîcetü'l-fikir*, 109.

âlimlerden tefsir, hadis ve fıkıh eğitimi almıştır. Kahire'ye giderek ilimle meşgul olmuştur. Ezher Camii âlimlerinin derslerine katılarak onların ilimlerinden istifade etmiştir. 1070/1660 senesinde Dımaşk'a gelerek burada da eğitimlerine devam etmiş, daha sonra Şam Emevî Camii Nesr Kubbesi altında hadis dersleri vermiştir. İki kez Anadolu'ya seyahat etmiştir. 1120/1708 senesi Zilhicce ayında vefat edene kadar ders vermeye devam etmiştir. Nesr Kubbesi altında toplam 33 sene ders vermiştir.⁸⁴

2.1.9. Muhammed b. Ali el-Kamilî (ö. 1131/1719)

Tam adı Muhammed b. Ali el-Kamilî eş-Şâfiî ed-Dımaşkî Bereketü'ş-Şâm'dır. 1044/1634 yılında Şam'da doğmuş ve orada büyümüştür. Necmeddin Muhammed el-Gazzi'nin hadis halkalarına katılarak kendisinden oldukça istifade etmiştir. Fıkıh alanında da iyi bir üne sahip olup güzel ahlâkı ve vakur bir kişiliğe sahipti. Dersleri ilim taliplerince rağbet görür, farklı şehir ve bölgelerden birçok talebe derslerine katılırdı. Hocalarında Yunus el-Mısrî'nin Anadolu'ya seyahati süresince altı yıl Nesr Kubbesi altındaki derslerini vekâleten Muhammed b. Ali el-Kamilî yapmıştır.⁸⁵ Fakat el-Kamilî'nin vefatından sonra buradaki dersler İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî'ye kadar bir müddet duraksamıştır.

2.1.10. İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî (ö. 1162/1749)

Tam adı Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî'dir. 1087/1676'de Aclûn'da doğduğu için Aclûnî denmiştir. İlk öğrenimini ve Kur'ân-ı Kerîm hıfzını tamamladıktan sonra Şam'da devrin tanınmış âlimlerinden fıkıh, hadis, tefsir, Arapça ve diğer ilim dallarında ders almıştır.⁸⁶ Bir müddet İstanbul'da bulunmuş ve Osmanlı yönetimi tarafından Şam Emevî Camii müderrisliğine tayin edilmiştir. Yunus el-Mısrî'nin vefatından sonra Emevî Camii'ndeki Nesr Kubbesi dersleri ihmal edilince durumdan rahatsız olup derslere tekrar başladı ve kırk yılı aşkın bir müddetle bu dersleri aksatmadı.⁸⁷

Aclûnî'nin derslerine çok sayıda insan katılarak ilminden istifade etme imkânı buldu. Umumi ve hususi dersler vererek birçok talebe yetiştirdi ve önemli eserler telif etti. Kitaplarının çoğu tefsir, hadis ve tarihle alakalıdır. İslâmî ilimlerle birlikte şiir ve edebiyata da ilgi göstermiştir. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs* Aclûnî'nin en meşhur eseridir. Bu eserde halk arasında yaygın olan hadisleri, hadis diye bilinen hikmetli sözleri ve mevzû hadisleri alfabetik olarak sıralamış ve hadisler hakkında tespitlerde bulunmuştur.

⁸⁴ Baytar, *Netîcetü'l-fikir*, 111.

⁸⁵ Baytâr, “el-Müderrisün tahte Kubbeti'n-nesr”, 71.

⁸⁶ Hüseyin Sıcak, *El-Erbeun el-Acluniyye'nin Metin Tercümesi, Tahric ve Rivayetlerinin Değerlendirilmesi* (Kastamonu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 5.

⁸⁷ Ali Yardım, “Aclûnî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/324-328.

Aclûnî 1162/1749 senesi Muharrem ayı Pazartesi günü vefat etti. Cenazesi kalabalık bir katılımla Şeyh Arslan Kabristanına defnedildi.⁸⁸

2.1.11. Salih el-Cînî (ö. 1170/1757)

Tam adı İbrahim b. Süleyman b. Abdülaziz el- Hanefî el-Cînî ed-Dımaşkî'dir. 1094/1749 senesinde Dımaşk'ta doğmuş ve burada yetişmiştir. Filistin'de bulunan Cînîn beldesine nispetle Cînîni olarak tanınmıştır. İsmail el-Aclûnî vefat ettikten sonra Nesr Kubbesi altında ders vermeye başlamış ve vefat edinceye kadar 9 yıl boyunca bu derslere devam etmiştir. 1170/1757 senesi Zilkade ayının 16. günü ikindiden sonra vefat etti. Merc Dehdâh kabristanına defnedildi.⁸⁹

2.1.12. Ahmed el-Menîni (ö. 1172/1759)

Tam adı Şihâbüddîn Ahmed b. Ali Ömer el-Menîni el-Osmânî'dir. 1089/1678'de Menin köyünde doğmuş ve bu köye nisbetle Menîni diye tanınmıştır. Temyiz çağına ulaştığında Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiştir. Dımaşk'a giderek ilim tahsil etmiştir. Hocası Ebû Mevâheb Müftî el-Hanâbile'nin görevlendirmesi üzerine Nesr Kubbesi altında ders okutmuştur. Hocası vefat ettikten sonra Simsâtiyye medresesinde de ders vermiştir. Nesr Kubbesi altında çarşamba günleri *Bezzâvî*, cuma günleri Cuma namazından sonra *Sahîhu'l-Buhârî*, akşam ve yatsı namazları arasında da çeşitli ilimlerde ders okutmuştur. Menîni nazım ve nesirde ustalaşmış iyi bir edebiyatçı ve dilbilimciydi.⁹⁰ 19 Cemaziyülahır 1172/1758 Cumartesi günü vefat edinceye dek ders vermeye devam etmiştir. Menîni, Cuma namazı sonrası yaptığı dersleri Şeyh Said Halebî'ye devretmiştir.

2.1.13. İbn. Sâdık ed-Dağstânî (ö. 1119/1707)

Tam adı İbn Sâdık b. Muhammed b. İbrahim b. Muhibbullah el-Hanefî ed-Dağstânî'dir. 1125/1713 senesinde doğmuştur. Ülkesindeki birçok âlimden ders almış, 1150/1737'de Dımaşk'a yerleşmiştir. Menîni vefat ettikten sonra Nesr Kubbesi altında hadis okutmuştur. Ömrünün sonunda 1196/1707 senesinde felç hastalığına yakalanmıştır. Dağstânî hastalanınca Nesr Kubbesi altındaki derslerini dört sene boyunca vekâleten Şems Muhammed el-Küzberî devam ettirmiştir. 1119/1707 senesi 13 Zilhicce Perşembe gecesi vefat etmiş ve Kasyun Dağı eteklerindeki kabristana defnedilmiştir.⁹¹

2.1.14. Şems Muhammed el-Küzberî (ö. 1221/1806)

Osmanlı Dönemi'nde Şam'da hadis tedrisatı yapan meşhur el-Küzberî

⁸⁸ Muhammed Halil Muradi, *Silkü'd-dürrer fî a'yânî'l-karnî's-sânî 'aşer* (Bulak, 1883).

⁸⁹ Baytar, *Netîcetü'l-fikir*, 116.

⁹⁰ Muradi, *Silkü'd-dürrer*, 133-145.

⁹¹ Muradi, *Silkü'd-dürrer*, 215.

ailesine mensuptur.⁹² 1140/1727 senesinde doğmuştur. Babasının gözetimi altında yetişmiş küçük yaşta babası ve dayısından fıkıh, Şeyh Ali b. Ahmed el-Küzberî'den ise hadis eğitimi almıştır. İlmî tahsilini tamamladıktan sonra Süleyman Paşa el-âzım Medresesi'nde hocalık yapmıştır. Emevî Camii'nde on bir sene boyunca müderrislik yapmış, her sene üç aylarda Nesr Kubbesi altında *Sahih-i Buhârî* okumuştur. Daha önce Emevî Camii'ne müderris olarak tayin edilen Şeyh Muhammed Attar, Nesr Kubbesi altındaki *Sahihü'l-Buhârî* dersinden m.1781 yılında feragat ederek Şems Muhammed Küzberî'yi yerine getirmiştir. Muhammed el-Küzberî'nin devraldığı müderrisü'l-kubbe görevini yaklaşık 137 yıl Küzberî ailesi sürdürmüştür. Muhammed el-Küzberî'den sonra Nesr Kubbesi altında yapılan dersler babadan oğula aktarılan bir miras halini almıştır.⁹³ Muhammed el-Küzberî 1221/1806 senesi 19 Rebiülevvel Cuma gecesi vefat edene dek derslere devam etmiştir. Cenazesi Babü's-sağır Kabristanına defnedilmiştir.⁹⁴

2.1.15. Said el-Halebî (ö. 1259/1843)

Said Halebî 1188/1774'te Halep'te doğup orada büyümüştür. Seçkin âlimlerden ders alarak ilmini arttırmış ve muhaddislerin hocası olmuştur.1207/1792'de Dımaşk'a giderek Emevî Camii Kellase Medresesinin yanındaki odaya yerleşmiştir. 1259/1843 Ramazan ayının 8. günü vefat edene kadar Nesr Kubbesi altında üç aylarda her gün *Sahihu'l-Buhârî* okumuştur. Şeyh Said Halebî vefat ettikten sonra oğlu Şeyh Abdullah Halebî 1276/1859 senesinde ders okutmuştur.⁹⁵

2.1.16. Abdurrahman b. Muhammed el-Küzberî (1262/1846)

1184/1770 senesinde Şam'da Ramazan Bayramı günü doğmuştur. Babası Şems Küzberî'nin nezaretinde yetişmiştir. Mısır ve birçok ülkede ünü yayılmıştır. Babasının vefatından sonra kırk iki sene boyunca üç aylarda her gün ikindi namazından sonra Nesr Kubbesi altında *Sahihü'l-Buhârî* okutmuştur. Pek çok âlim ondan ders alarak ilminden istifade etmiştir. 1262/1846 senesinde Hac vazifesi için Hicaz'a gitmiş ve orada Kurban Bayramının 4. günü vefat etmiştir. Cenaze namazı Harem-i Şerif'te kılınmış ve Cennetü'l-Mualla Kabristanına defnedilmiştir.⁹⁶

2.1.17. Abdullah b. Abdurrahman el-Küzberî (ö. 1265/1849)

1221/1806 senesinde doğmuştur. Küçük yaşlardan itibaren dinî eğitim alarak babasının izinden gitmiştir. Çeşitli ilimlerdeki vukûfiyeti sayesinde

⁹² Mustafa Celil Altuntaş, *Osmanlı Döneminde Hadis İlmî* (İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018), 442.

⁹³ İyad Erbakan, "Büyütâtü'l-hadisi'n-Nebevî", 111.

⁹⁴ Baytar, *Netîcetü'l-fikir*, 121.

⁹⁵ Baytar, *Netîcetü'l-fikir*, 135-137.

⁹⁶ Baytar, *Netîcetü'l-fikir*, 123.

döneminin önde gelen âlimlerinden olmuştur. Babası Abdurrahman Küzberî'nin vefatından sonra Nesr Kubbesi altında ders vermeye başlamıştır. Üç aylarda her gün ikindiden sonra *Sahîhü'l-Buhârî* okumuştur. Buradaki derslerine altı sene devam etmiştir.⁹⁷

2.1.18. Ahmed b. Abdurrahman el-Küzberî (ö. 1299/1882)

1236/1821 senesinde doğmuştur. Babasından ve seçkin âlimlerden ders istifade etmiştir. Hasan el-Baytar'dan ders okumuş ve ondan icazet almıştır. 1265/1849'te kardeşi Abdullah el-Küzberî'nin vefatından sonra daha yaşı otuz bile değilken Şeyh Said el-Halebî'nin isteği üzerine Nesr Kubbesi altında otuz dört sene boyunca ders vermiştir. Üç aylarda her gün ikindiden sonra *Sahîhü'l-Buhârî* dersi vermiştir. Bu dersler 21 Muharrem 1299/1882'de vefat edene dek devam etmiştir.⁹⁸

2.1.19. Selim b. Ahmed el-Küzberî (ö. 1331/1913)

Babası Abdurrahman Küzberî'nin vefatından sonra önde gelen âlimlerin isteği üzerine Nesr Kubbesi altında ders vermeye başlamıştır. Üç aylarda her gün ikindiden sonra *Sahîhü'l-Buhârî* dersi vermiştir.⁹⁹ Hayatı hakkında daha fazla bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2.1.20. Bekrî el-Attâr (ö. 1320/1902)

Bekrî b. Hâmid b. Ahmed b. Ubeyd el-Attâr, Dımaşk'ta ilimle tanınan Attâr ailesine mensuptur. İlk tahsilini babası Şeyh Hâmid el-Attâr'dan aldı. 12 yaşındayken babası vefat edince Şam'da birçok âlimden ders aldı. Abdurrahman el-Küzberî'den (ö.1846) ve Davud el-Bağdâdî'den genç yaşta icâzet aldı. İlk önce Süleymaniye Külliyesi'nde Kütüb-i Sitte okumaları yaptı. Bunun dışında da Emevî Camii'nde *Şahîh-i Buhârî* okumaları yapardı. Derslerinde hadis usulü konularına hâkimiyeti ve rivayetlerin sıhhat derecesini iyi bilmesiyle tanındı. Farklı ilim dallarındaki engin bilgisi ve tedris yöntemindeki yetkinliğiyle ilim talebelerinin takip ettiği bir ilim adamı oldu.¹⁰⁰ Talebeleri arasında Cemâleddîn el-Kâsımî (ö. 1914), Çankırılı Sadreddin Efendi (ö. 1931), Cemil eş-Şattî (ö.1890) ve Alî-Nüreddîn Yüce (ö. 1937) gibi tanınmış kişiler vardır.¹⁰¹

2.1.21. Bedreddin el-Hasenî (ö. 1354/1935)

Tam adı Bedreddin b. Yûsuf b. Abdurrahman el-Mağribî ed-Dımaşkî'dir. Aslen Cezayir'li olup Dımaşk'te doğmuş ve orada büyümüştür.

⁹⁷ Baytar, *Netîcetü'l-fikir*, 124.

⁹⁸ Baytar, *Netîcetü'l-fikir*, 125.

⁹⁹ Baytar, *Netîcetü'l-fikir*, 126.

¹⁰⁰ Muhammed Cemil Şattî, *A'yanu Dımaşk fi'l-karnî's-sâlis aşer ve nisfü'l-karnî'r-rabi' aşer min 1201-1350* (Dımaşk: Dârü'l-Beşir, 1994), 399.

¹⁰¹ Ali Benli, "Çankırılı Sadreddin Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/284.

Babası Şam'da Eşrefiyye Dârü'l-hadisi'nin müderrisi, Yüsuf b. Abdîrahmân el-Mağribî'dir. Hasenî'nin annesi el-Küzberî ailesinden İbrahim el-Küzberî'nin kızıdır. Dolayısıyla Bedreddî el-Hasenî, el-Küzberî ailesinin torunudur.¹⁰² Otuzlu yaşlarda Şam uleması onun Nesr Kubbesi altında ders okutmasını istemiştir. Nesr Kubbesinde her cuma namazından sonra *Sahîhü'l-Buhârî* okumuştur. Çok güçlü bir hafızası olan Bedreddin Hasenî, *Kütübü's-sitteyi* senetleriyle ezberlemişti. Bir derste hadis rivayet edecekse önce hadis ravilerinin hayatına dair bilgi verir, rical ilmine oldukça vâkıf olduğundan ezberinden ravilerin cerh ve tadilini yapar, senetleri derinlemesine tahlil ederdi. Hadisleri dilsel olarak tetkik ederek hadisin metnindeki kelimeleri tafsilatlı bir şekilde izah ederdi. Son olarak hadisten çıkarılacak hükümleri anlatırdı.¹⁰³

Bedreddî el-Hasenî, kırka yakın eser yazmasına rağmen iki kitabı hariç tüm kitapları bir yangında yok olmuştur. Bedreddî el-Hasenî, İslâmî ilimlerin yanında pozitif bilimlere de hâkim olduğundan döneminde âlimlerin ve talebelerin saygısını kazanmıştır. Meşhur hadis kitaplarını ezberlediğinden *muḥaddisü 'ş-Şâm* lakabıyla anılagelmiştir.¹⁰⁴ Bedreddî el-Hasenî, Suriye'de sosyal ve kültürel hayatı etkilediği gibi, millî mücadele için Fransızların Suriye mandasına karşı faaliyetler de yürütmüştür.¹⁰⁵ Halk tarafından manevî lider sayılmış ve büyük kabul görmüştür.¹⁰⁶ el-Hasenî'nin ilim ve cihat faaliyetleri yanında tasavvufî ve ahlakî yönü de öne çıkmaktadır.¹⁰⁷ XX. yüzyılda hadis faaliyetlerinde mühim şahsiyetler yetiştirmekteki katkısı bilinmektedir. Suriye'nin en büyük ıslahatçılarından ve hadis âlimlerinden Tâhir el-Cezâirî ve Cemâleddî el-Kâsımî, onun öğrencilerinden sayılmaktadır.

2.1.22. Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî (ö. 1346/1927)

Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî Fas'ın tanınmış ilim ailelerinden el-Kettânî ailesine mensuptur. İlk tahsilini Fas'ta gerçekleştirip daha sonra farklı Afrika ve Hicaz ülkelerine ilmî yolculuklar yaptı. Babası Ca'fer b. İdris el-Hasenî el-Kettânî (ö. 1905)'den yaklaşık olarak yirmi sefer *Sahîhü'l-Buhârî*'yi dinlediği nakledilmektedir. Hadis alanında yaşadığı döne-

¹⁰² Ahmed b. İsmail b. Muhammed Kâşif Ahmed Teymur Paşa, *A'lâmü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-asri'l-hadis* (Kahire: Darü'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2003), 274.

¹⁰³ Abdullah Kadioğlu, "Fransızlara Karşı Direnişin Manevî Kumandanı Bir Allâme Bedreddin el-Hasenî", *Hüküm Dergisi* 21 (Eylül 2014), 28-29.

¹⁰⁴ Hayruddin b. Mahmûd Ziriklî, *el-'Alâm* (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 7/158; Paşa, *A'lâmü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-asri'l-hadis*, 273-288; M. Yaşar Kandemir, "Bedreddin el-Hasenî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/331.

¹⁰⁵ Ziriklî, *el-'Alâm*, 158.

¹⁰⁶ Kandemir, "Bedreddin el-Hasenî".

¹⁰⁷ Baytâr, *Hilyetü'l-beşer*, 1/376.

min en önde gelen âlimlerinden sayılmaktadır. Mâlikî mezhebine bağlı olmakla beraber taklidi eleştirmekte ve modern dönemde Müslümanların problemlerini çözebilmek için temel kaynaklara başvurmak gerektiğini savunmaktadır. Hayatının büyük bir kısmını Fas ve Hicaz'da geçiren Kettânî, Şerif Hüseyin'in isyanından sonra 1920 yılında Şam'a göç etmiştir. 1926 yılında Fas'a döndükten bir yıl sonra da vefat etmiştir. Kettânî, Şam'da ikamet ettiği sürede, Emevî Camii Kubbetü'n-Nesr altında hadis dersleri vermiştir. Bu derslerde Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ve *Sahihü'l-Buhârî* okumaları yapardı. Bu derslerde okumuş olduğu eserleri, ayrıntılı ve fikhî bir yaklaşım takip ederek ele alırdı.¹⁰⁸

Osmanlı'nın son dönemlerinde Emevî Camii'nde yapılan derslerde Bekrî el-Attâr, Bedreddin el-Hasenî gibi bazı hadisçilerin dersleri hariç diğer hadis derslerinin vaaz ve nasihat şeklinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Fakat bu derslerin Şam'da hadis kültürünün korunması adına önemli katkılar sağladığı görülmektedir. Ayrıca Nesr Kubbesi altında ders veren hadisçiler arasında hoca talebe ve akraba ilişkileri dikkat çekmektedir. Bunun temelinde yatan sebep, kubbe altındaki dersler devlet tarafından tanzim edildiğinden burada ders verecek hadisçilerin hocaları tarafından referans alarak veyahut akrabalık bağlarıyla bu göreve getirilmeleridir.

2.1.23. Muhammed Sâlih el-Ferfûr (ö. 1406/1986)

Bedreddin el-Hasenî'nin yakın öğrencilerinden Muhammed Sâlih el-Ferfûr, kendisinden sonra ders halkalarını devam ettirmiştir. Muhammed Sâlih el-Ferfûr tanınmış bir ulemâ ailesi olan Ferfûrî ailesine mensuptur. Babasının yönlendirmesiyle iyi bir eğitime başlayan Ferfûr daha sonra babasının vefatıyla yetim kalan yedi kardeşine bakabilmek için eğitimine ara vermiştir. Marangozluk ve emlak işiyle ailesinin geçimini sağlamıştır. Fakat daha sonra Şam'ın büyük muhaddisi Bedreddin el-Hasenî'nin Eşrefiyye Dârü'l-hadisi'ndeki derslerine katılarak gözde öğrencilerinin arasına girdi. Ferfûr, hocasının vefatı üzerine uzun bir zaman evinden çıkmayarak ilimle meşgul oldu. Daha sonra 1940 yılında Emevî Camii Nesr Kubbesi altında ve Fethî Camii'nde ders okuttu. Bu ders halkaları 1956'da Cem'iyetü'l-fethi'l-İslâmî eğitim kurumlarını kurmasına vesile oldu. Ayrıca bu ders halkalarında ve kurduğu okulda birçok Türk öğrenci de yetişti.¹⁰⁹

2.1.24. Abdürrezzâk el-Halebî (ö. 1433/2012)

Muhammed Sâlih el-Ferfûr'un vefatıyla Emevî Camii Nesr Kubbesi

¹⁰⁸ Ahmet Özel, "Kettânî, Muhammed b. Ca'fer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/337; Abdulkarim Alshikh, *Mohammed b. Cafer el-Kettânî ve Hadis İlimindeki Yeri* (Bingöl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 14, 47.

¹⁰⁹ Ahmet Özel, "Ferfûr, Muhammed Sâlih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/446.

altındaki dersleri talebesi Abdürrezzâk el-Halebî devam ettirdi. Ders halkasında daha fazla Hanefî fikhı, hadis ve tefsir dersleri verdi. *Kütüb-i sitte* ve Hâkim'in *Müstedrek*'ini bu meclislerde okuttu. Abdürrezzâk el-Halebî'nin 2012 yılında vefatıyla halen Nesr Kubbesi altındaki dersleri talebesi Fevâz en-Nemr fikh ve tasavvuf ağırlıklı olarak devam ettirmektedir. Mustafa el-Boğâ ise *Sahîh-i Müslim* okumaları yapmaktadır.

SONUÇ

Müslümanların sosyal ve ilmî hayatında camilerin önemli bir yeri vardır. Daha eğitim ve sosyal kurumların tesis edilmediği dönemde bu faaliyetler merkezi camilerde yapılmaktaydı. Camiler yeni Müslüman olan halka dini öğretmek için bir merkez olarak da kullanılıyordu. İslâm coğrafyasında camilerin bu konumu medreselerin kurumsallaşarak yaygınlaşmasına kadar devam etti. Fakat bu geç dönemlerde de cami ders halkaları varlığını korudu.

Şam bölgesi, İslâm'ın ilk dönemlerinde sahâbenin en çok teveccüh ettiği yerlerden biri olmuştur. Emevî Camii'nin ilim halkaları, ilim, kültür ve sosyal hayatın gelişmesinde etkisi büyüktür. Bu halkalarda dersler ilk dönemlerde soru cevap şeklinde gerçekleşirken hicrî IV. asra gelindiğinde dersler hoca ve kitap merkezli yapılmaya başladı. Emevî Camii'nde her sütunun altında farklı bir ders halkası bulunurdu. Emevî Camii'nde hadis eğitiminde imlâ halkaları önemli bir yer tutmaktaydı. Bu halkalara ilim talipleri katıldığı gibi geniş halk kitleleri iştirak ederdi. Emevî Camii'nde hadis imlâ halkalarını sadece Şam hadisçileri değil dışardan rihle amacıyla şehre gelen tanınmış hadisçiler de tertip edebiliyordu. Şam'da âlimler medrese hocalığı ve diğer devlet görevlerinin yanında cami halkalarında tedris görevlerini de yerine getirdiler. Camideki bazı halkalarda ders veren hocalara ve ilim ehline kimi devlet ricali ve vakıflar aracılığıyla maddî destekler sağlanırdı. Emevî Camii'nde ders veren her bir âlimin ders halkaları medrese olarak adlandırılırdı. Bununla medrese kavramının sadece kurumsal merkezlerden ibaret olmayıp cami ve mescitlerdeki ilim halkaları için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Emevî Camii'ndeki ders halkalarının bir kısmı, uzmanlık gerektirirken diğer bir kısmı ise halka açık vaaz ve nasihat içerikli derslerdi.

Osmanlı dönemine geldiğinde Emevî Camii'nde hadis derslerini bazı ailelerin sahiplendikleri dikkat çekmektedir. Bunlar; Kettânî, Küzberî, Ferfûr, el-Kâsîmî, el-Attâr ve eş-Şattî aileleridir. Osmanlı döneminde hadis dersleri caminin merkezinde bulunan Nesr Kubbesi altında yapılmaktaydı. Bu kubbe uzun zaman boyunca hadis ilmi ve altında ders veren âlimlerle özdeşleşmiştir. Nesr Kubbesi Şam'ın en eski ve büyük camisi olan Emevî Camii'nin içerisinde yer almaktadır. Bu kubbenin altında kendi döneminde en itibarlı ilim adamları ders verebilmekteydi. Burada ders vermek Şam'da

en yüksek ilmî rütbe olarak kabul edilirdi. Burada ders veren hocalara Müderrisü'l-Kubbe unvanı verilirdi. Burada ilk ders halkası Muhammed el-Meydânî ile başlamış onun ardından ders halkaları günümüze kadar devam etmiştir. Günümüz Suriye'sinde yaşanmakta olan iç savaşlara rağmen Emevî Camii'nde ders halkalarının devam edebilmesi bu ders geleneğinin ne derece güçlü olduğuna işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

Alshikh, Abdulkarim. *Mohammed b. Cafer el-Kettâni ve Hadis İlmindeki Yeri*. Bin-göl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Altıkulaç, Tayyar. “Ebû'l-Yümm el-Kindî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/351-352. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Altıkulaç, Tayyar. “Hişâm b. Ammâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/151. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Altuntaş, Mustafa Celil. *Osmanlı Döneminde Hadis İlmi*. İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.

Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin el-Hanefî. *İkdü'l-cüman fî târihi ehli'z-zamân: asru selâtini'l-memâlik*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1982.

Azzûz, Muhammed. *Büyütâtü'l-hadis fî Dimaşk*. Dimaşk: Darü'l-Fikr, 2004.

Baytâr, Muhammed Behçet. “el-Müderrisün tahte Kubbeti'n-nesr”. *Mecelle-tü'l-mecma'î'l-ilmîyyi'l-Arabî* 24/1 (1949).

Baytâr, Muhammed Behçet. *Hilyetü'l-beşer fî târihi'l-karni's-sâlis aşr*. Beyrût: Dâru Sadır, 1993.

Baytar, Muhammed Behçet. *Neticetü'l-fikir fi men derrese tahte kubbeti'n-nesr*. Beyrût: Daru'l beşairi'l-İslâmiyye, 1998.

Benli, Ali. “Çankırılı Sadreddin Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1/283-284. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Ebû Zur'a ed-Dimeşkî. *Târih*. thk. Şükrullah Nimetullah Koçânî. Dimaşk: Mecme-atü'l-lügati'l-arabiyye, 1417.

Ebyaz, Melike. *et-Terbiye ve s-sekâfetü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fi 'ş-Şâm ve'l-Cezî-re*. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 1980.

Erbakan, İyâd. “Büyütâtü'l-hadisi'n-nebevî fi Dimaşk ibbâne'l-asrı'l-Osmânî âle'l-Küzberî nemüzece”. *Osmanlı'da İlm-i Hadis*. İstanbul: İSAR Yayınları, 2020.

Erkoçoğlu, Fatih. “Recâ b. Hayve el-Kindî (Hayatı ve Faaliyetleri)”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2007), 365-403.

Göçmen, Muammer. “Üstüvânî Mehmed Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

İbn Asâkir, Ebû'l-Kasım Ali b. el-Hasan. *Târîhu medîneti Dimaşk ve zikru fazlihâ ve tesmiyetü men hallehâ mine'l-emâsil ev ictâze bi-nevâhihâ min varidihâ ve ehlihâ*. Beyrût: Darü'l-fikr, 1995.

İbn Cübeyr, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed. *Rihletü İbn Cübeyr*. Beyrût: Dâru Sadır, 1964.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410.

İzgi, Cevat. “Necmeddin el-Gazzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/497-498. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

İzgi, Cevat. “Necmeddin Gazzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Kadıoğlu, Abdullah. “Fransızlara Karşı Direnişin Manevî Kumandanı Bir Allâme Bedreddin el-Hasenî”. *Hüküm Dergisi* 21 (Eylül 2014), 29-31.

Kalhussien, Omar. *Hicrî IV. (X.) Yüzyılda Dımaşk'ta Ulemâ İlmi Hayat*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Kallek, Cengiz. “İbnü'l-Müneccâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/154. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kandemir, M. Yaşar. “Bedreddin el-Hasenî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/331. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Kaya, Eyyüp Said. “Mekhül b. Ebû Müslim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/552-553. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kılıç, Hulusi. “İbnü'l-Hâcib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/55-58. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Köten, Akif. “Duham”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/549. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Leeuwen, Richard Van. *Bir Osmanlı Şehri: Şam Vakıflar ve Şehir*. İstanbul: Küre Yayınları, 2012.

Maden, Ömer Faruk. *Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Halkaları* (Basra Örneği). Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Mahamid, Hatim. “Memlükler Dönemi Suriye’de Yüksek Öğretim Müesseseleri Olarak Camiler”. çev. Harun Yılmaz. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (Şubat 2011), 253-274.

Meyâncî, Yûsuf b. el-Kâsım. *el-Emâlî*. thk. Bedrî Muhammed Fahd. Riyâd: Dâr-u Cerîr, 2005.

Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemaleddin Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 35 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

Muhıbbî, Muhammed Emin. *Hulâsatü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşer*. Beyrût: Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2006.

Muradi, Muhammed Halil. *Silkü'd-dürer fî a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer*. 1 Cilt. Bulak, 1883.

Nua'ymî, Ebû'l-Mefahir Muhyiddin Abdülkadir. *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*. Beyrût: Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990.

Öğüt, Salim. “Evzâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/546-548. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Özel, Ahmet. “Emeviyye Camii (Sosyal Hayattaki Yeri)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/109-111. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Özel, Ahmet. “Ferfür, Muhammed Sâlih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1/446-448. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Özel, Ahmet. “Haskefi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Özel, Ahmet. “Kettâni, Muhammed b. Ca’fer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/337-338. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Paşa, Ahmed b. İsmail b. Muhammed Kâşif Ahmed Teymur. *A'lâmü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-asri'l-hadis*. Kahire: Darü'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2003.

Rahmun, Eric. *Modern Dönem -XIX. ve XX. Yüzyıl- Suriye'de Hadis Faaliyetleri*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg. *A'yanü'l-asr ve a'vanü'n-nasr*. Dimaşk/Beyrût: Dârü'l-Fikr /Dârü'l-Fikri'l-Muasır, 1998.

Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût. Beyrût: Dar-u İhyâi't-Türâs, 2000.

Sari, Adem. *Hicri II. Asır Şam Bölgesinde Ehl-i Hadis Halkaları*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Sevim, Ali. “Sıbt İbnü'l-Cevzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/87-88. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Sıcak, Hüseyin. *el-Erbeun el-Acluniyye'nin Metin Tercümesi, Tahrir ve Rivayetlerinin Değerlendirilmesi*. Kastamonu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Sıddık, Muhammed. *XX. Asırda Şam'da Hadis Çalışmaları*. Fecr Yayınevi, 2022.

Sübkî, Tâcuddîn Abdulvehhâb b. Takiyyuddîn. *Tabakâtu's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tenâhî. Abdulfettâh Muhammed el-Hulvi. İskenderiye: Hicri li't-Tiba'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1413.

Şattî, Muhammed Cemil. *A'yânu Dimaşk fi'l-karni's-sâlis aşer ve nısfü'l-karni'r-rabi' aşer min 1201-1350*. Dimaşk: Dârü'l-Beşir, 1994.

Yardım, Ali. “Aclûnî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Yardım, Ali. “Ebü İdrîs el-Havlânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/168. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yılmaz, Harun. “Medreselerin Ortaya Çıkışı Camilerdeki İlmî Faaliyetleri Etkiledi mi? VI./XII. ve VII./XIII. Yüzyıllarda Bir İlim Merkezi Olarak Emeviyye Cami”. *Uluslararası Cami Sempozyumu II* (2018), 33-50.

Yücedağ, Rıdvan Talha. *2./8. Asır Medine Hadis Halkaları*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Zehebî, Ebü Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm: el-megâzi ve't-tercemeti'n-nebevîyye*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 15 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.

Zehebî, Şemsuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

Zehebî, Şemsuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Mu'cemü's-ş-şüyüh: el-Mu'cemü'l-kebîr*. Taif: Mektebetü's-Sıddık, 1988.

Zirikî, Hayruddîn b. Mahmûd. *el-'Alâm*. Beyrût: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.